

Tukolopalilaghe kuvitika vunofu iisi jino tukukala

Tutunze mazingira yetu

Tukolopalilaghe kuvitika vunofu iisi jino tukukala

Tutunze mazingira yetu

Huduma ya Kutafsiri Biblia
na Kuendeleza Lugha za Asili, Mbeya
S.L.P. 6359, Mbeya, Tanzania
literacy_mbeya@sil.org

Pamoja na
SIL International

Maelezo kuhusu Huduma ya SIL

Huduma ya Kutafsiri Biblia na Kuendeleza Lugh za Asili, Mbeya (SIL International) ilianza tarehe 23 Julai 2003. Ilanza kwa ushirikiano kati ya viongozi wa makanisa na mashirika mbalimbali na SIL International. Kusudi letu ni kuwahudumia watu wa makabila yafuatayo: Wabena, Wabungu, Wakinga, Wakisi, Wamalila, Wamanda, Wandali, Wanyakyusa, Wanyiha, Wapangwa, Wasafwa, Wasangu na Wawwanji. **Lengo letu la kwanza** ni kuyafikia makabila hayo kwa Neno la Mungu (Biblia) katika lugha zao kwa sababu tunaamini MUNGU ANAONGEA LUGHA ZOTE!

Lengo letu la pili ni kuwaheshimu watu wa makabila haya kwa njia ya kuwafundisha kusoma na kuandika lugha zao (Idara ya Kusoma na Kuandika Kilugha).

Sera ya Utamaduni ya Tanzania inasema hivi:

3.2. Lugha za Jamii

Lugha za jamii ni hazina kuu ya historia, mila, desturi, teknolojia na utamaduni wetu kwa jumla. Aidha, lugha hizi ni msingi wa lugha yetu ya taifa, yaani Kiswahili...

Kichwa: Tukolopalilaghe kuviiika vunofu iisi jino tukukala (*Let's Take Care of our Environment*)

Lugha: Kivwanji

Kimeandikwa na: Juhudi Konga

Wahariri: Nahumu Mhalila, Ahimidiwe Mahali na Stephen Nguvila

Michoro: International Illustrations, the Art of Reading 3.0 © 2009 SIL International (jarada, ukurasa wa 1, 2, 3, 4, 11 mchoro wa chini, 14 mchoro wa juu)

Michoro mingine: Gift Ngogo (ukurasa wa 11 mchoro wa juu, 12)

Picha: Pius Kessy (ukurasa wa 5), Juhudi Konga (ukurasa wa 14) picha za mbuzi, ng'ombe, sungura, nguruwe na simbilisi), Karin Yalonde (ukurasa wa 14) picha ya kuku

Picha na michoro imetumika kwa idhini.

Toleo la kwanza © 2017 SIL International

Imholo sino mwesili

Imholo	Uvukalaasa
1. Fisi ndavule jilyapelilue nu Nguluve	1
2. Uluvumbulilo ulwa fula	2
3. Kukwambasia umwoto	4
4. Tuvyalaghe amapiki	7
5. Ifihumo ifya malenga	9
6. Uvuloleleli uvwa fipelua	13
7. Ebule nya mhota	15

Emhola iindongosi

Luli pavwelu kuuti twe vaanhу, ifikanu ni finya vwami ifingi fyoni, vwami vwa fyene vuhevitiла kuuva ni fiinu ifingi fino apelile Nguluve ndavule amalenga, ikyakulia, ihewa iinnofu ni fiinu ifingi.

Ikitabu iki kighela pikutukumbusia na pikutuvulansia vule luhoghiile usue, kulolelela na kuvitka vunofu amasingila ghiitu, neke kuuti ifiinu ifi fino apelile Nguluve mulwa kututanga mu vwami vvitu, fileke kusova lwoni!

Kikutukumbusia uvuleoleleli vwa masitu, kyongo amasitu ni fihanji fino nafivyalilue nu muunhu. Uvuleoleleli vwa fihimo fya lulenga nu vuleoleleli vwa fipelua fyoni fino Nguluve avikile pa issi apa.

Luhrevitilo lwango kuuti ikitabu iki kiiva lutango ku vooni vano vikeela kulolelela na kuvitka vunofu amasingila ghaave.

1. Ḧisi ndavule jīlyapelilue nūNgūluve

ŪNgūluve akati amalile kupela ifiinu fyoni,
akalola akavona fyoni fili vūnofu pamaaso ghaake!
Emba mū Bibilia īkītabu kya Vūtengūlīlo 1:31.

2. ॥ləvəmbəli lo ॥lwa fula

Ifula jılı nü lətango ॥ləvaha kü vaanhu, kü fikanu, kü fing'onyo na mamela. Nave ifula najitoonya nyinga, iisi ndepoonu jikwingila mü lətalamu ॥ləvaha ləno lupelela avaanhу ni fikanu kupumuka kyongo nambe kufua.

Ləkagəliike kuuti iisi jino jılı na masitu minga amakome jılı ni fula nyinga. Nave ifula najitoonya kweküti ifikogha nafi fitiimu fikwəma! Ghwe veeni jəno ndepoonu ikukala ənsiki ntali kisila malenga?

Kukeela kusenga amasitu ndepoonu kupelela ifula kupunguka nambe kuleka kutoonya. Kwevule uvfumbue vwinga veno vupelela avaanhu kusenga na kunangania amasitu. Ifighono ifi avaanhu valongwisie indalama kukila uvwemi vwave, mu uluo fye nambe vikeela kusenga amasitu kuuti vakave ng'haning'haani indalama.

Kunyaanya unkala, kuvoola imbavo ni ndimo, se mbombo sino sipelela fijo kunangania amasingila.

**Tujangalile, imbombo siit u sileke kuuva sa
kunangania amasingila!**

3. Kukwambusia ʉmwoto

ʉmwoto gheno avaanhу vikeela kwambusia ghunangania amasingila ni fiinu ifingi finga, kange ghukuvapelela avaanhу kuuva vakotofu.

Tunoghiile kukuposia padebe kuuti,

- Ndepoonu kīnu kīki kīno kipelela avaanhу kukeela kukunga ʉmwoto mu līsoli?
- Vuли, avaanhу ndavule avuo ndepoonu pwevale pa kīkaaja kiinu?
- Ndepoonu tuvomba kīki kuuti ʉlwihо ndavule ʉlu luleke kughendelela?

Umutsasi kwelutlyale ulwiho ulunofu fijjo kulyusue twe Vavwanji. Ulwiho ulu lwale lwa kutangana mu lukeelo na mu mhumuko, “Uvu vwe vumo!”

Nave kuli likanu, avaanhу vooni vakahumagha kutangana kubuda nambe kudagilisya, nave umwoto ghwambwike, vooni vakahumagha kusimia. Nave jumonga ntamu, vakampindagha kukuntwala ku kipatala. Lino na fye lulivuo nambe padebe, kuli kiki? Ifighono ifi nujunge lwa mwene. Kya kudegha!

Ifighono ifi nambe kuuve vulugu ghugudaghe ghwe mwene! Nave kuli mwoto ghwambwike ghupuluka avaanhу viiti, “Valutaghe kusimia avanya maghunda na vanya mapiki!” Uvu navumuunhu nambe padebe, kange na lwiho lwitu twe Vavwanji.

Nave uli Muvwanji ghwa kyang’haani nambe uve ghwe juno uhamiile pa Vwanji sivuo:

- Tutangane kujenga i*tsi* jiitu ja Vwanji.
- Tughendelesie inyiiho siitu isa kutangana ndavule lwale ulutasi.
- Tukaguule kuuti uvuloleleli vwa masingila na vwa muunhu jumo, looli vwitu tweni.

Ulutalamu luno luhumila vulumila kunangania amasingila nalusalula jumonga, looli lukutwaghа tweni. Nave ghuve mwaka ghwa lujuva, lukutwuvalula tweni, nave ifula jitoonya nyinga tuvumbulula tweni.

4. Tuvvalaghe fiijo amapiki

Amaaka agha, amapiki għali n-İlvu mbu li lo u l-İlvaha fiijo. Ənogħiile kulam tħla kuvyala amapiki ghano ghukeela m-t mwojo għwako, amapiki għa matunda, amapiki għa sanjala, amapiki għa ktevvola imbavo na mapiki għa nguso sa v-temmeme.

Apa nighela kulemba u l-İlvu mbu li lo lwa mapiki.

- Amapiki ghano ghikoma imheke: Əngavyale amapiki ghano ghikoma imheke (amatunda) għali n-İlvu tħalli u l-İlvu fiijo, u l-İlvu u lwa kwanda pakaaja pinoghela, kange għitanga kuleeta u l-İlsulua na kusigha iċċimha k-nyumba. U lwa v-avvilli muva na matunda minga aghha k-tħallia, għamo mugħix syagħha na kukava indalama sino sikkvatangagħha k-tibb mbombo isingi.
- Amapiki agha sanjala: Amapiki agha sanjala għitanga, u l-wakkuva ndepoona ghughx-sia nambe kumenya ja-żu ve isanjala na kugħix-sia, ghukava indalama nyingga.

- Amapiki agha mbavo: Ifighono ifi na fino fikwisa amapiki agha mbavo ghifilondwagha na kugh
luua ni ndalama nyinga, ulwak
va avaanhu vifijenga. Ku vano vajiighe vasoleka, ughu ghwe nsiki nnofu fijo ku veene kuvyala amapiki minga, ulwak
va ghilik
uvatanga fijo ifighono ifya kuvulongolo: kujenga, kukwimbisia avaana ni mbombo isingi.
- Amapiki agha nguso: Nave amapiki ghagholtike vunofu ndepoonu ghigh
luua kuvombela mbombo isingi ndavule, kukwimbila pano vijenga inyumba sa gholoifa, nambe ku mbombo isa vumeme.

Unoghiile kutang'hana na vabwanamiti vano tuli navoope mu fikaaja fiiu mulwa kukagula imbeju inofu isa mapiki agha kuvyala.

Tweni twapile imhola ija kuvyala amapiki na kusigha umwoto ghuleke kunyaanya amapiki ghano ghavyalilue palikimo na masitu amatas*i*.

5. Ifihumo ifya malenga

Amalenga vwe vwumi vwitu. Avapaafi viitu valkagwile kuuti ifighono ifya maaka ghano ghalyakilile amalenga ghalyale minga. Kwefyale ifitiimu, ifisaasa, ni fikogha finga. Lino ifihumo finga ifya malenga fyumile! K $\ddot{\text{i}}$ nu kiki k $\ddot{\text{i}}$ no kipeleliile amalenga kukwuma?

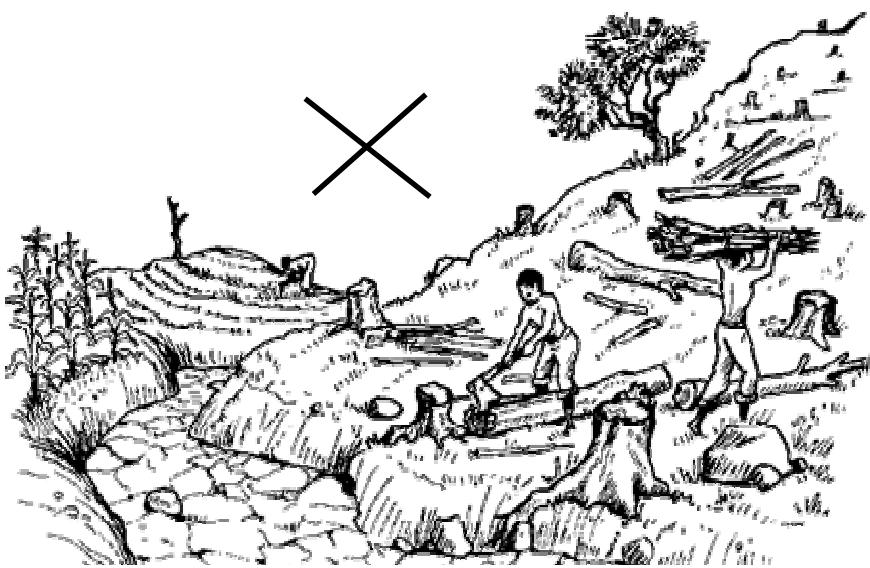
Pano tughela kusaagha ifiinu fino fipelela amalenga kukwuma, tukumbuke vule avatasi viitu vakavombagha kulolelela ifihumo ifya malenga. Amaaka aghuo mwoni mu fiumo ifya malenga mukoghopwagha. Kwevulyale uvutavike vuno vulyavikilue, valyakagwile apa kulima, apa kudimila, na pa kukala avaanhu. Kwefilyale ifihombo ku vano vakapuniagha na kudeenya uvutavike vuno vvikilue. Asi, ifighono ifi avaanhu vivingilila uvutavike uvuo?

Inyiiho sino vakavinqiilagħha aVawwanji

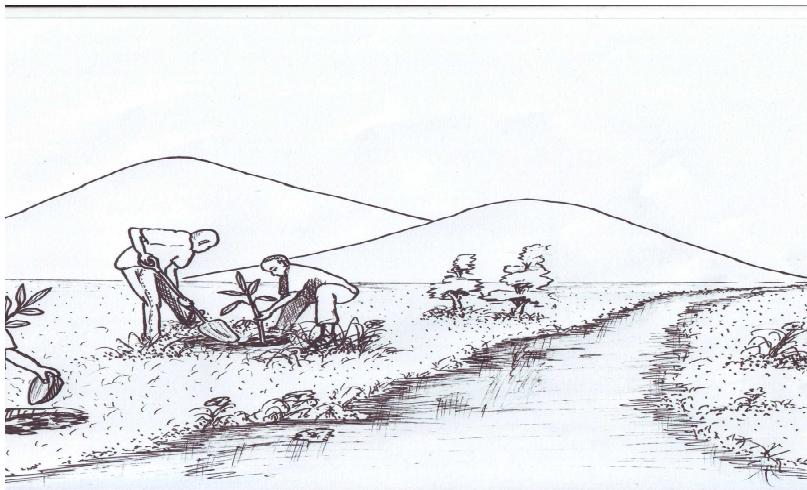
- Kwegħtulyale unctioni għeno avaanhу vakanyanyagħha ifij-ħnġi, kange tħempaka un'gojo jumonga tħgħwa pa kika jaave ghwa kwanda kunyaanya.
- Nalukitik-sivwagħha kuneġħha amalenga m'h kitiimu ni fikong'holo ifinya makisi, vakatisagħha tħngavombe enendekko iktiimu kikwema.
- M'h fikogħha fimonga avaanhу valyakanilue kukwogħha, ul-wakva amalenga għaake għaale għa kienya na kuttelekela.
- Kwegħalyale amapiki għano ghalyamelile għeene, na għano ghakavyalwagħha mulabale m'h fiħomo ifya malenga na m'h fikogħha ndavvle: amasivisivi, amatulunga, amaso, amatiling'hanya na ghange aminga. Kange amapiki aghuo ghakalolelwagħha kuuti avaanhу valeke kukeela kudumula. Vvli, inyihho isi sale nha l-va'?

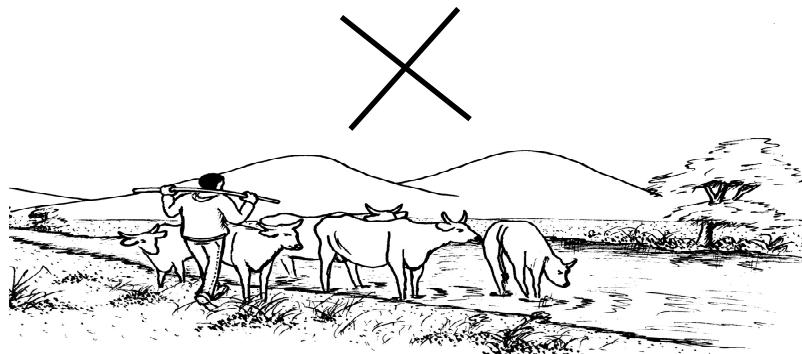
Lino sivuo, Tuleke kultma mu fihimo ifya malenga.

Tuleke kukeela kusenga amasitu.

Tħevyalagħe amapiki ghano ghikwitting' hana na malenga, ndavu le amasivisivi na matulunga m'lubale mu fihomo ifya malenga na mu fikogħha, kuuti amalenga ghajjiegħi minga.

Tħleke kudimila ifidimua mu fihomo ifya malenga.

6. Uvutavike valoleleli va fipelua

Nguluve atuvikile usue kuuva valoleleli va fipelua fyoni. Ifikanu ifya mu l̄soli ni fya mu malenga t̄pelilue kuuti t̄lolelaghe. Ifighono ifi avaanhу vikufivombela mwalu ifipelua ifi, lwelwene l̄peleliile ifikanu finga kusova lwoni.

Lino, tsilikali jivikile uvutavike vwake vwimila ifikanu ifya mu l̄soli na mu malenga. Uvutavike uvutanga ifipelua fino fisighiile kuuti fyoloke neke five finga. Nave tukunde na kuvtingili ndavule tsilikali vule jivikile uvutavike, ifighono fidebe uvutule tulivona ifikanu figomwike finga mu l̄soli nasi samaki siliva nyngi mu ndenga.

Uve avisaghe amo ghwa valoleleli va fipelua fya Nguluve fino fili piipi pisova lwoni.

Tuleke kukeela kufwima ifikanu ifya mu lisoli.

Tudimaghe ifidimua ifya kutupeela inyama, utusiva ni ndalama isa kututanga mu mbombo isingi.

7. **İbħuile** nya mhota

Embolela na makota ghano tughħla ghano għatendilue kċasaasa għitanga kuuti umeunhu apate ifiinu finga mta magħanda. Luvoneka kuuti palik imo nha l-ixvumbu illo uthlu, kutumila fijo imbolela iċċa kċasaasa na makota aghuo fyefyene fipelela amaghħanda kukatala ngħanininghaani, mta uthlu ifiinu na fikoma fijo mta magħanda.

Kange kwasili inhamu sino siħumil lanilla na makota aghuo ghano tuponia mta fiinu fino tħevjalile kuuti fileke kulivua ni fing'onyo, ulwakva għaliex ni sumu. Kange luvoneka kuuti amakota aghuo nave unctionie mu mamela ghano ħevjalile, għamonga ghijigha kuhanga ghupeta ifiinu fyako, kwekku iż-żumu jemongha tulilla mta fyak-kunna fino fikav il-kilue amakota aghuo.

Lweli kihiegħu kutumila ifiinu ifya kċasaasa, ulwakva imbombo jaake jitooliha unctioni n'debe vevvule kukila kuvjalilla ibħuile nambe kuponja tħikondo, amanuufu, amaluka amatwange na mamela aghħange ghano għisigha ifing'onyo kulia ifiinu fino tħevjalile na fino tuvuta mta fiħen.

Nave ghuvyalilla ibaile, amaghunda ghijigha manono naghikatala, kange nave tħvylili jaatu ndepoona pambele ghuvyalagħha kisila kuvittika imbolela. Lino l-tnogħiile kuuva ni fidżmua pakaaja fino fikuk-pelagħha ibaile ndavu: ifibukula, ifidu, imhene, ing'holo, ing'hukku, ingħebe nambe ing'ombe.

Amamela na matuندu għano t-tnogħiile kuvittika mifinu fino tħvylalile nambe fino tuvuta nagħali n-xtalāmu mifin mavil għiitu ndavu agha kisaasa. Kange nagħilonda indalamu nyinga isa kugħiġi-lilla ndavu amakota agha kisaasa. L-tnofu kutu m-xtalāmu amakota għiitu jissue, kange nagħinanga amaghħanda għiitu.

Kama una maswali yejote, au unataka kununua vitabu,
au kuhudhuria darasa la kusoma, wasiliana na:

Namba za simu **0767 933 808** au **0755 047 333**

TSH 500/=